

I. Az értekezés célkitűzése, a téma körülhatárolása

A dolgozat az idősebb Arnobius *Adversus nationes* című művét vizsgálja, amely mindössze két kéziratban maradt ránk. A hét könyvből álló munka nyolcadik könyveként hagyományozódott ránk Minucius Felix *Octavius* című apológiája is, amelyet még az *editio princeps* kiadója, Faustus SABAEUS is Arnobius művének tekintett (1543). Csak Franciscus BALDUINUS tisztázta (1560-as) kiadásában a kérdést, és az *Octavius* ekkor jelent meg először Minucius Felix műveként.

Már az eddigi kutatások is rávilágítottak arra, hogy Arnobius apológiája különös helyet foglal el a latin nyelvű keresztény irodalomban. Az eredetileg rétorként hírnevet szerző és a kereszténység ellenfeleként ismert Arnobius Hieronymus tudósítása alapján egy álom hatására tért meg, majd elkészítette apológiáját.¹ Művéből kitűnik, hogy a frissen megtért korábbi pogány rétor a kereszténységről még igen keveset tud, ugyanakkor viszont hevesen védelmezi azt; a pogányság vallásait és az ezek alapját képező mítoszokat azonban kiválóan ismeri és részletesen olvasói elé tárja.

A dolgozat két, egymással összekapcsolódó kérdést vizsgál. Egyfelől adalékokat kíván nyújtani ahhoz a köztes helyzethez, amelyet az apológia a pogányság és a kereszténység között foglal el, másrészt pedig arra a kérdésre keres választ, hogy kimutathatók-e érintkezések az *Adversus nationes* és a második szofisztika eddig ismert egyetlen és következetes latin nyelvű képviselője, Apuleius művei között. Ez a kérdés a korábbi kutatások során is több szempontból felmerült, az arnobiusi apológia forrásait már sokan megvizsgálták, és néhányan (MORESCHINI², FONTAINE³) fel is vetették a két szerző közötti érintkezés lehetőségét, de a kérdést összefoglalóan eddig még senki nem tárgyalta.

Az apológiához legutóbb G. GIERLICH készített kommentárt, aki a források tárgyalásakor kategorikusan elutasította az Apuleius és az Arnobius közötti érintkezés lehetőségét.⁴ Megtérése előtt Arnobius elismert retorikatanár volt Sicca Veneriában, és tudását sokféle forrásból merítette, ezért nem értek egyet GIERLICH elutasító véleményével. Arnobiust alig egy évszázad választja el Apuleiustól, akinek Karthágóban még életében

¹ Hieronymus, *Chronica* ad 327 post Christum natum: *Arnobius rhetor in Africa clarus habetur. Qui cum ad declamandum iuvenes erudiret et adhuc ethnicus ad credulitatem somniis compelleretur neque ab episcopo impetraret fidem, quam semper impugnaverat, elucubravit adversum pristinam religionem luculentissimos libros et tandem velut quibusdam obsidibus pietatis foedus impetravit.*

² C. MORESCHINI, *Apuleio e il platonismo*, Firenze 1978, *Apuleio e Arnobio*, 228-240

³ J. FONTAINE – P. LANGLOIS – A. MANDOUZE, *Africa II (literaturgeschichte)*, RAC, Suppl. 1, 134-227, Stuttgart 1983, ²2001

⁴ G. GIERLICH, *Arnobius von Sicca. Kommentar zu den ersten beiden Büchern seines Werkes Adversus nationes*, Mainz 1985, XXXI.: Arnobius und Apuleius

szobrot állítottak (*Florida* 16). Augustinus, aki majdnem kétszáz évvel később élt Apuleiusnál, rá hivatkozik a legtöbbször az afrikai szerzők közül, ezért kizártnak tartom, hogy Arnobius, aki maga is szónoklattant tanított, ne került volna kapcsolatba valamiképpen a vándorló szofistaként ismert Apuleius műveivel.

Ebben az összefüggésben kínálkozik alkalom Arnobius művének monografikus vizsgálatára, amelyet jelen disszertáció elvégez.

II. Az alkalmazott módszerek vázolója (a kutatás módszerei)

A bevezetés után fő vonalakban bemutatom a szellemi környezetet, azt, hogy mi jellemzi Észak-Afrikát a Kr. u. 2-3. században. Ezután áttekintem az apologétikus irodalom fejlődését, kijelölve az *Adversus nationes* helyét az ókeresztény apológiák sorában, majd bemutatom Arnobius életét, művét, annak tartalmát, felépítését és keletkezésének körülményeit. Ezt egy kutatástörténeti áttekintés követi az alábbi szempontok szerint: szöveghagyomány (kódexek, szövegkiadások), összefoglaló munkák Arnobiusról, a mű modern nyelvű fordításai, az apológiához készült kommentárok, az Arnobius nyelvét, stílusát vizsgáló munkák, majd az *Adversus nationes* utóéletét, recepcióját tárgyaló művek. Arnobius egyedi munkamódszere, a források felhasználása és új szempontok szerint való elrendezése indokolja, hogy csak ezután térjek az apológia forrásait vizsgáló munkákra, mert feltételezésem szerint valószínűsíthető a kapcsolat Apuleius művei és Arnobius munkája között.

A kutatás kiindulópontjául az apológia által reprezentált kettős helyzet szolgált, amely leginkább Arnobius krisztológiájában ragadható meg. Arnobius keresztény tanként hirdetett nézetei nem azonosak a Nagyegyház véleményével, ezért krisztológiájából sok további kérdés következik. Így például a többi apologétához fűződő viszonya, mindenekelőtt a lélek természetére és a többi istenre vonatkozóan. Emiatt az eddigi szakirodalom, főleg BURGER⁵ eredményeit felhasználva az arnobiusi istenfogalom bemutatása volt szükséges. A keresztény Isten alakjával szembeállítottam a pogány főisten, Iuppiter alakját. Az istenek kérdésével szorosán összekapcsolódik a lélek kérdése is, hiszen Arnobius értelmezése szerint az Isten ismeretére eljutott lélek maga is istenné válik. A keresztény Isten és a többi isten viszonya Arnobiusnál azért érdekes, mert a többi keresztény szerzőtől eltérően a pogány istenekben ő nem démonokat lát, hanem olyan alacsonyabb rangú isteneket, akik istenségüket a legfőbb Istentől nyerik.

⁵ CH. BURGER, *Die theologische Position des älteren Arnobius*, Heidelberg 1970

Többen megjegyezték (MORESCHINI, GIERLICH), hogy Arnobius inkább a görög, mint a latin egyházatyák nézeteit osztja, például az emberi lélekkel kapcsolatban. Szerinte a keresztény ember legfőbb célja nem más, mint a lélek megmentése, illetve üdvösségre jutása. A lélek üdvözülése feltételhez kötött, mert ha nem ismeri meg az Istent, akkor elkárhozik. Arnobiusnak a lélek üdvözülésével kapcsolatos nézetei összekapcsolódnak a szellemi lények hierarchiájának kérdésével. Az üdvözült, azaz az Isten ismeretére eljutott, és így istenné vált lélek további sorsáról Arnobius semmit nem árul el. A közepes természetű emberi lélek (*media qualitas*) és az Apuleiusnál *mediae potestates*-ként ismert démonok közötti kapcsolat lehetősége is felvetődött (FONTAINE), így ennek kapcsán megvizsgáltam Arnobius démonológiai rendszerét. A probléma a középső platonikusokat szinte kivétel nélkül erőteljesen foglalkoztatta, így Apuleius művein kívül Plutarkhosz és a türoszi Maximosz démonokra vonatkozó gondolatait is bevontam a kutatásba.

A lélek természetét illetően a görög apologéták nézetét képviselő Arnobiust a korábbi kutatás már megpróbálta összefüggésbe hozni a birodalom görög nyelvű területeivel, Arnobius nevének görög eredetét vizsgálva, és ezzel együtt azt a lehetőséget fontolgatva, hogy a rétor egy görög eredetű, bevándorló család szülötte lett volna.⁶ A démonológiai fejtegetések kapcsán a második szofisztikához sorolható türoszi Maximosz alakja is előtérbe került, akinek filozófiájában a platóni alapokon túl sok más alkotóelemről is beszélhetünk. A filozófia nála sok egyéb elemmel is vegyült, csakúgy, mint a rétor Arnobiusnál. Már a vizsgálódások kezdetén is valószínűvé vált, hogy az *Adversus nationes* a második szofisztika hatásait mutatja, ezért a legjellegzetesebb részletekből kiindulva végeztem el a kérdés vizsgálatát. Minthogy keresztény céllal megírt munkáról van szó, felvetődik a kérdés, vajon a keresztény tanokra illetve Krisztusra vonatkozóan felfedezhetők-e szofisztikus jegyek az apológiában.

A pogány kultuszokat és áldozati szertartásokat támadó hetedik könyv a kutatás szempontjából külön figyelmet érdemel. Az eddigi kutatás is felismerte⁷, hogy a mű jelen állapotában befejezetlen, hiányoznak a végső simítások, az összerendező szerkesztés valószínűleg a szerző halála miatt elmaradt. Az utolsó könyvben található dublettek ezt támasztják alá, és az Aesculapius- és Magna Mater-kultusz behozatalának előadását találjuk itt. FONTAINE hangoztatja, hogy Aesculapius részletes bemutatásának mélyebb okai lehetnek,

⁶ U. MORICA, *Storia della letteratura latina cristiana*, Turin 1923, 607. o., H. LE BONNIEC, *Arnobe, Contre les Gentils*, Livre I, Texte établi, traduit et commenté, Paris 1982, 7.. o., FONTAINE, i. m. 172

⁷ W. KROLL, *Die Zeit des Cornelius Labeo*, RhM 71, 1916, 309-357 és UÖ, *Arnobiusstudien*, RhM 72, 1917, 62-112, WLOSOK, *Arnobius*, Handbuch der lateinischen Literatur der Antike, München 1989, 365-375, VON ALBRECHT, *A római irodalom története I-II*, Budapest 2003-2004, 1283-1291

mint pusztán a birodalmi ideológián gyakorolt kritika kifejezésre juttatása. Aesculapius a korabeli Észak-Afrikában nagy tiszteletnek örvendett, s talán éppen Arnobiusnak Aesculapius iránti korábbi tiszteletére utalhat, hogy a hetedik könyv fontos helyén tudósít az istenségnek a Tiberis szigetére történő megérkezéséről.

Aesculapiusnak két alakja jelenik meg az *Adversus nationes*ben. Az egyik a klasszikus pogány kultusz istene, akit Arnobius az apologétikus hagyományt követve Krisztussal állít párhuzamba. A másik Aesculapius a hermetizmus istene, aki Hermész Triszmegisztoz révén tűnik fel Arnobiusnál (*Adv. nat.* II 13). Talán ez a momentum világít rá legerőteljesebben arra, hogy Aesculapius alakja milyen nagy mértékben szinkretisztikus vonásokat öltött.

Tudjuk azonban, hogy Apuleius életében is meghatározó volt Aesculapius tisztelete. Ennek kapcsán felvetődik az Apuleius művei közé sorolt, de később keletkezett latin nyelvű hermetikus traktátus, az *Asclepius* kérdése is, amely néhol mutat tartalmi egyezéseket az *Adversus nationesszel*. Ennek az Apuleius és Arnobius között feltételezhető érintkezés szempontjából is jelentősége van.

III. A kutatás eredményei

Kutatásom kezdetei az arnobiusi apológia forrásaihoz kapcsolódnak. Az Apuleius és Arnobius közötti kapcsolat lehetőségét legalább két tényező támaszthatja alá. Az egyik a közös származás: Arnobius éppúgy afrikai volt, mint Apuleius. A másik kézzelfogható tény az volt, hogy Apuleius magát *philosophus Platonicus*-ként értelmezte, miközben Arnobiusnak is Platón az első számú forrása.

A 313-as milánói edictum rendelkezései az apologétikus irodalomra is hatással voltak. A keresztény szerzők feladják korábbi védekező magatartásukat, és a defenzív magatartást felváltja egyfajta offenzíva. A pogány vallástól már nem kell tartani, annak igazságai hiteltelennek tűnnek fel a keresztény szerzők előtt. A Kr. u. 3-4. század fordulóján új kihívást jelentett az újplatonizmus mint ellenfél és konkurens szellemi irányzat. Ez a filozófiai irányzat teret kínált a spiritualizált vallásosság, a legkülönbözőbb halhatatlansági elméletek és a legfőbb Isten tisztelete számára. Környezetében felvirágoztak a legkülönbözőbb megváltáselméletek és a misztériumvallások, amelyeknek a teológiája fokozatosan platóni színezetet kapott. A pogány vallások követői mellett a pogány filozófusok, a *novi quidam viri* (*Adv. nat.* II 15) is a kereszténység ellenfelei, akikkel Arnobius az apológia második könyvében száll vitába. Az eddigi kutatás is világosan látta, hogy a *virii novi* platonikusok, de egy sokfajta elemből létrejött platonista irányzat képviselői, nem pedig a klasszikus

platonizmus hívei. Ez az irányzat gnosztikus, hermetikus, püthagoreus és káld elemeket is magába ötvözt.

1. Arnobius krisztológiájából kiindulva jutottam el a rétor istenfogalmának vizsgálatához. A meglévő eredményeket (főleg BURGER kutatásait) figyelembe véve a pogány főisten, Iuppiter alakját követtem nyomon az apológiában. Arnobius már a munka elején, ha áttételesen is, de párhuzamba állítja a keresztény Istent a pogány főistennel, és visszatérő gondolatként megfosztja Iuppitert isteni rangjától. Bebizonyítja, hogy miért nem lehet ő a legfőbb isten, és ezzel egyszersmind kihúzza a talajt a pogány vallásokat védelmező ellenfél lába alól. Világosan látszik, hogy az apológia második nagy egységében, a harmadik könyvtől kezdve nemigen esik szó a keresztény vallásról, és így a *princeps Deus* újra Iuppiter lesz. Alakja végigvonul az apológián, és mindig más és más szempontból kerül megvilágításba, tudós rétorhoz illő szellemes megoldásokkal. Ebből azt a következtetést vontam le, hogy a pogány főisten állandó célpontként való jelenléte a birodalmi ideológián gyakorolt következetes kritikaként fogható fel.

2. Arnobius számára a lélek központi jelentőségű. Ezt az eddigi kutatás is erőteljesen hangsúlyozta. A közepes természetű emberi lélek Krisztus tanítását elfogadva és erényes életvitele folytán eljuthat a legfőbb Isten ismeretére, és ez a megismerés már maga is halhatatlanságot jelent. Arnobius minden olyan lényt kész azonnal istennek tekinteni, amely a legfőbb Istentől halhatatlanságot kapott ajándékba. Ez meghatározza a legfőbb Isten és a többi pogány isten közötti viszonyt, akik Arnobius számára nem azonosak a démonokkal. Az istenek kérdésével, az arnobiusi istenfogalommal tehát szorosan összekapcsolódik a lélek kérdése is. MORESCHINI fogalmazta meg azt a véleményt, hogy az arnobiusi lélektan, a lelkek közepes természetéről vallott tézis nem más, mint az apuleiusi démonológia személyes interpretációja.

A közepes természetű (*media qualitas*) emberi lélek és az Apuleiusnál *mediae potestates*-ként ismert démonok közötti kapcsolat lehetőségét FONTAINE vetette fel. Ebből a feltételezésből kiindulva jutottam el az arnobiusi démonológia bemutatásához. Itt amellet érvelek, hogy Arnobius minden bizonnyal ismerhette Apuleius démonológiai rendszerét. Az eddig ismert tények alapján a szellemi lények hierarchiája Arnobiusnál véleményem szerint úgy módosítható, hogy a legfőbb Isten és az ember között közvetítő Krisztus maga is egy *media potestas*, az üdvözült lélek pedig, alapul véve azt a dinamikus felfogást, hogy a démonok a szellemi hierarchia különböző fokait is képesek elfoglalni, mintegy feljebb lép

ezen a szellemi létrán. Értelmezésem szerint ez a megoldás megpróbálja egyesíteni a pogány és a keresztény démonértelmezést. Az ember Krisztus tanításának elfogadásával valamint erényes életvitelével maga járul hozzá ahhoz, hogy halhatatlanná váljék.

Ez a személyes hozzájárulás a saját üdvösség elnyeréséhez megfigyeléseim szerint még egy ponton alátámaszthatja azt, hogy Arnobius valóban ismerhette Apuleius démonológiai rendszerét. Tudjuk, hogy Apuleius a démon és a lélek között nem húz éles határvonalat. Arra buzdít, hogy a személyes démont tisztelnünk kell, gondot kell viselnünk saját lelkünkre. A ránk felügyelő démon gondozása pedig nem más, mint a neki kijáró vallásos tisztelet. Az apuleiusi démon tehát leginkább a lelkiismerethez hasonlít, a démon vallásos tisztelete így egyrészt a lélek gondozása, másrészt pedig a transzcendens, de megnyilvánulásain keresztül mégis személyes isten tisztelete. Amikor Arnobius ezt kérdezi ellenfeleitől: “Kinevették bennünket, mert gondot viselünk lelkünk üdvére, azaz saját magunkra?” (II 13), akkor ebben az összefüggésben az erényes életvitel illetve Krisztus tanításának elfogadása nem is értelmezhető másképpen, mint Apuleius démonológiai rendszerének, a transzcendens isten tiszteletének sajátosan arnobiusi felfogása. Így egyet kell érteni MORESCHINI véleményével: az arnobiusi lélektan, a lelkek közepes természetéről vallott tézis valóban az apuleiusi démonológia személyes interpretációja.

3. Rangjukat tekintve a démonok ugyanolyanok, mint az istenek és az angyalok, azaz isteni természetű közlények, akiknek azonban nem kezdettől fogva van részük a halhatatlanságban. Kimutattam, hogy az apológiában a démonok csak negatív szerepben jelennek meg. Ez közelít a keresztény értelmezéshez. Egyértelmű ez például, amikor azt olvassuk, hogy Krisztus kiűzi őket a megszállottakból, de démonok azok a lények is, akik meghamisítják a szent iratokat. Ugyanakkor viszont az ellenfeleivel (*virii novi*) folytatott vita alapján kitűnik, hogy Arnobius számon tartotta azokat a szellemi lényeket is, *qui se deos fingunt* (*Adv. nat.* I 53 és IV 12) és az áldozatbemutatóknál vannak jelen. Ezek a démonok a pogányság démonjai.

GIERLICH többször rámutat, hogy Arnobius nem tulajdonított igazán nagy jelentőséget a démonok kérdésének, mert nézete szerint ezek a legfőbb Istennek vannak alárendelve, csakúgy, mint a pogány istenek, és számára csupán egyetlen dolog számít: a lélek üdvének elnyerése. Ezt a lélek többféle úton nyerheti el, a filozófia, illetve a mágia és a *disciplina Etrusca* révén.

A német kutató megállapításait elfogadva és kiegészítve az arnobiusi démonológia újabb sajátosságát sikerült kimutatnom. Kiderült, hogy Arnobius kétféle nézetet vallott a

démonokról, de a keresztény (eleve negatív) és a pogány (negatív és pozitív) értelmezést nem egyeztetette össze egymással. A sok más szempontból nézve is kettős helyzetet képviselő *Adversus nationes* szerzője az általa központi jelentőségűnek tartott lélektan tekintetében sem tud csupán egyetlen álláspontot képviselni. A keresztény álláspont világos: a lélek (azaz az ember) üdvösségének biztosítója Krisztus. A másik, a középplatonikus-pogány szempont a lélek üdvéről való személyes gondoskodás, ami Krisztus tanításának elfogadásával együtt biztosítja a lélek halhatatlanságát. Arnobius a szellemi lényekről nem a keresztény tanításnak megfelelően gondolkodik, amit bizonyít, hogy a lélek üdvösségre vezető útjai között számon tartja a mágiát is, melynek során a pogány démonok megjelennek.

Mindebből az a következtetés vonható le, hogy Arnobius saját elképzelései a démonológiát tekintve is éppúgy középen helyezkednek el a pogány, azaz a középplatonikus felfogás és a keresztény értelmezés között, miként a lélek, amely Istent megismerve üdvözülhet, vagy ennek hiányában az örök halál martalékává válhat.

4. A közös származás és a platonizmus mint szellemi áramlat mellett a közös tevékenységi kör a harmadik szempont, ami alapján érintkezést feltételeztem Apuleius és Arnobius között. Apuleius, és megtérése előtt Arnobius is, rétoriként tevékenykedett. Az apologéta két alkalommal is nyilatkozik az akkoriban divatos szofisztikáról (*Adv. nat.* I 58-59 és V 33). Ezekben a helyeken a szónoklattan elméleti megközelítéseit kapjuk, ahol a szerző kirohan a pogány, a szofista gyakorlat ellen, de valójában ő maga is ezt a gyakorlatot követi.

A második szofisztika hatásait mutató legjellegzetesebb részletekből kiindulva áttekintettem az egész apológiát. A képzeletbeli beszédek, monológokat, dialógusokat tartalmazó szövegrészek gyakran az *ecce, fingite, libet in hoc loco...unam facere contionem* kifejezésekkel kezdődnek. Ez azt jelzi, hogy a fiktív beszédek nagy számban vannak jelen az apológiában, és a második szofisztika hatásáról tanúskodnak. Emellett az ekphraszisz-szerű bemutatások azok, amelyeket az apologéta alkalmasnak talált mondanivalója alátámasztására, nyilván azért, hogy előadását minél szemléletesebbé tegye. Feltűnő, hogy a keresztény témák tárgyalásakor is a fiktív beszédek bevezető fordulatokkal találkozunk (*fingite, libet in hoc loco unam facere contionem*), és amikor az apologéta Krisztus személyére térve az ellenféllel polemizál (I 38), akkor is a szofista gyakorlatra gondolhatunk: a szónok a hallgatóságot mintegy bevonja előadásába.

Feltételezésemnek megfelelően sikerült kimutatni, hogy az apologéta következetesen használja és jól átgondolt szempontok szerint alkalmazza a második szofisztika eszközeit.

Az Arnobius és a második szofisztika közötti érintkezésről mindezek alapján az mondható, hogy az *Adversus nationes* valójában szofisztikus kisműfajok (enkómion, diatribé, ekphraszisz, fiktív beszédek) füzére, ami a pogány könyvekre fokozott mértékben igaz, de a keresztény tartalmú első két könyvben is megfigyelhető. A második könyv pedig maga is egy kitérő, és egyfajta erkölcsi tartalmú vitát tartalmaz, így a diatribé műfajához hasonlítható. A kereszténynek tekinthető első könyvben viszont az apologéta éppen a pogány-szofista gyakorlat ellen támad, amelynek kötöttségeitől ő maga nem tud, és úgy tűnik, nem is akar függetlenedni. Az első könyvben szóba hozott szónoklattal elméleti megközelítése, illetve kritikája az allegórikus mítoszértelmezés kapcsán a pogány tartalmú ötödik könyvben is előfordul, ami szintén alátámasztja, hogy Arnobius köztes helyet foglal el a pogány és a keresztény világ között.

Apuleius munkássága a kiinduló feltevés szempontjából csak annyiban vethető össze Arnobius művével, hogy maga is a második szofisztika kiemelkedő alkotója volt. Szövegszerű érintkezéseket nem lehetett kimutatni, az viszont igaz, hogy mindketten élénken érdeklődnek a legkülönbözőbb filozófiai irányzatok iránt. Tudjuk, hogy Apuleius a lehetőségek legvégső határáig is elmegy, csak hogy *curiositas*-át kielégíthesse. Arnobiusról ezzel kapcsolatban azt mondhatjuk, hogy ő is örömet leli abban, ha bizonyos kérdések, különösen a mitológia egyes részletei kapcsán megörökítheti a különböző és az egymásnak akár ellentmondó véleményeket is.

5. A hetedik könyv kapcsán szükséges volt beilleszteni egy kitérőt, ami kiegészíti az eddigi kutatások (KROLL, WLOSOK, VON ALBRECHT) megfigyeléseit. Ezek szerint a mű jelen állapotában befejezetlen, hiányoznak a végső simítások, az összerendező szerkesztés elmaradt. A már meglévő eredményeket elfogadva azonban úgy vélem, a mű lezárásának mindenképpen nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk, ahogyan ez Arnobiusnak is valószínűleg szándékában állhatott. Az apológiának amellet, hogy a vádlókra hárítja vissza saját vádjait, az a másik fő jellegzetessége, hogy a pogány vallást kritizálva a birodalmi ideológiát is célpontul választja. Az apológiát záró fejezetben találjuk a legkíméletlenebb kritikát: Róma nem más, mint *civitas...in humani generis perniciem nata* (VII 51). A befejezetlenség hatását keltő apológiát a római valláson, a birodalmi ideológián gyakorolt kritika zárja, ami jól átgondoltnak tűnik. Ennek alapján a mű keresztény szempontból lezártnak tekinthető. Ez a fajta lezárás persze véletlenül sem hasonlítható össze, mert éppen ellentétes azzal a későbbi elképzeléssel, hogy a birodalom keretei voltak szükségesek ahhoz, hogy az Üdvözítő megszülethessen.

6. Szintén az apológia lezárása kapcsán kerül előtérbe Aesculapius, akinek két alakja jelenik meg az *Adversus nationes*ben. Az egyik a klasszikus pogány kultusz istene, akit Arnobius az apologétikus hagyományt követve Krisztussal állít párhuzamba. Ennek a szembeállításnak Arnobiusnál egy eddig nem regisztrált újabb vonása rajzolódott ki. A vonatkozó szöveghelyek (*Adv. nat.* I 60 és VII 45; 47) egybevetéséből kiderült, hogy az apologéta Aesculapius megjelenését ugyanazzal a logikával, de fordított módon kéri számon, mint Krisztus *incarnatio*-ját. A két istenség csupán egy dologban egyezik meg: a *numen* ugyanaz. Ebből arra következtettem, hogy megtérése előtt Arnobius számára Aesculapius isteni hatalma ugyanolyan meghatározó jelentőséggel bírt, mint megtérése után Krisztus istensége.

Különös hangsúlyt nyer mindez azáltal, hogy az orvosisten alakja az apológia végén tárul elénk a legrészletesebben. A befejezetlenség ténye vitathatatlan, de KROLL véleményével ellentétben én azt a megoldást találok elfogadhatónak, hogy ez a momentum nem annyira a befejezetlenségnek, hanem sokkal inkább az átgondolt apologétikus szándéknak a bizonyítéka lehet. FONTAINE úgy látja, hogy Arnobiust talán a korabeli afrikai pogányság ösztönözte arra, hogy művét Aesculapius mítoszával zárja, mert ez az istenség Észak-Afrikában különösen népszerű volt. Véleményem szerint azonban Arnobius nemcsak emiatt zárja Aesculapius alakjának felidézésével az apológiát. Amellett érvelek, hogy az apologéta a már említett Róma-kritikával párhuzamosan, éppen a keresztény befejezés átgondoltságát kívánta ezzel is hangsúlyozni. Arnobius értelmezésében az ember nem más, mint testbe zárt lélek, így az apologétát csak a lélek üdvössége, a *salus* érdekli. Ezzel kapcsolatban kiderült, hogy Krisztus és Aesculapius szembeállítása határozott célt szolgál, mert ezzel Arnobius a pogány földi léten túlmutató *salust* akarta kiemelni. Ezt csak Krisztus, az örök életre vezető út megnyitója tudja megadni az emberi léleknek, szemben Aesculapiusszal, akiről úgy hiszik (sőt *praedicant!*), hogy a földi létben megtapasztalható *sanitas*, *valetudo* és *salus* forrása.

7. A másik Aesculapius a hermetizmus istene, aki Hermész Triszmegisztosz révén tűnik fel az apológiában (II 13). A platonizmus és a második szofisztika mellett ezért a hermetizmus a harmadik szellemi irányzat, amelynek alapján kapcsolatot feltételeztem Apuleius és Arnobius között. Ennek kapcsán merült fel a latin *Asclepius* kérdése és annak apuleiusi szerzősége. HUNINK véleményével⁸ egyetértve amellett foglalkozok állást, hogy ez a kérdés továbbra sem dönthető el teljes bizonyossággal, Apuleius és a latin *Asclepius* viszonya nem tisztázható, a

⁸ V. HUNINK, *Apuleius and the „Asclepius”*, VChr 50, 1996, 288-308

görög nyelvű hermetikus traktátus latinra fordítása mindenesetre jól beleillene az apuleiusi munkásságba. Az istennek Apuleius életében betöltött szerepe jól megindokolja, hogy a latin *Asclepius* miért hagyományozódott a kisebb filozófiai műveivel egy csoportban.

A démonológia és a második szofisztika alapján feltételezhető Apuleius és Arnobius közötti érintkezések adtak alapot arra, hogy az Apuleius és a latin *Asclepius* közötti kapcsolat után a másik relációt az *Asclepius* és az arnobiusi apológia között keressék. AMATA nyomán⁹ a két mű egymással való kapcsolata egyértelműen kizárható. Az emberi lélek eszerint nem származhat a legfőbb Istentől, mert egyrészt *proletarius*, másrészt még alacsonyabb rangú: *capite censetur* (II 29). Az embernek az *Asclepius* alapján megfigyelhető misztikus helyzete valójában teljesen az arnobiusi antropológia ellentéte. Ebből a szempontból nézve tehát Apuleius és Arnobius kapcsolata nem bizonyítható, a szellemi rokonság, a vallási légkör sokszínűsége azonban szembeötlő. Az üdvözülés utáni vágy, amelynek különféle formáival állunk szemben, összekapcsolja a két szerzőt.

8. Apuleius életművének enciklopédikus jellegét bizonyítja, hogy minden irányú érdeklődése a természettudományokra is kiterjedt. Noha ilyen sokszínű érdeklődésről Arnobius esetében nem beszélhetünk, az apológia első és második könyve alapján kétségtelen, hogy ő is élénken érdeklődött a természettudományos kérdések iránt. A világegyetem rendjének megjelenítése, Krisztusnak mint természetfilozófusnak a bemutatása, a természeti jelenségek eredetének kutatása mind az apologétikus szándék alátámasztására szolgálnak.

9. Arnobius gyakran utal a varázslásra, a misztériumokba való beavatásokra, az egyiptomi istenekre, megszólítja Mercurius, azaz Hermész Triszmegisztosz, Platón és Püthagorasz követőit, ami alapján elmondható, hogy megtérése előtt Arnobius eklektikus filozófus, misztikus pogány volt, csakúgy, mint Apuleius. Az olyan heterogén szellemiségű, oly sok vallási tradíciónak helyet adó Észak-Afrikában Arnobius teológiájának és antropológiájának egyedül volt a nagyfokú szinkretizmus jele. A keresztény tanításról alapvetően fontos kérdésekben hiányos ismeretei voltak. Jobban ismeri a pogányságot, melyet támad, mint a kereszténységet, amelyet igazolni akar. A kereszténységről alig tud többet, mint maguk a pogányok, és szinte a régi vallások követőinek szellemében, nagyfokú érdeklődéssel tárja elénk a pogány világot. Ugyanakkor művét hite védelmében írta meg, ezért mégis keresztény. Számára nem az ember teremtése, nem is a megváltás műve a legfontosabb, hanem a lélek, és

⁹ B. AMATA, *Problemi di antropologia arnobiana*, Salesianum 45, 1983, 841-842

a léleknek, azaz magának az embernek az üdvössége, amelyet Isten ismerete biztosíthat Krisztus tanításának megismerése révén. Arnobius célja nem más, mint a lélek üdvösségének elérése, ezért az apológia leginkább úgy jellemezhető, mint egy sajátos szótériológiai alternatíva a Kr. u. 4. század szinkretisztikus világából.

IV. Az értekezés témakörében készített publikációk jegyzéke

a) Lektorált folyóiratban megjelent tanulmányok:

“Pogány” kereszténység – “keresztény” pogányság: *Arnobius, egy Kr. u. IV. századi apologéta* (Egy tudományos probléma jelenlegi állása), in: *Könyv és Könyvtár XXIV*. Debrecen 2002, 33-50

Arnobius és a második szofisztika, in: *Könyv és Könyvtár XXV*. Debrecen 2003, 341-351

b) Tankönyv:

Arnobii Adversus nationes Liber I, Bevezetés és kommentár, in: HAVAS L. – TEGYEY I. (szerk.): *Ókeresztény latin írók, ΑΓΑΘΑ X*, Debrecen 2003, 281-353

c) Tudományos konferenciákon tartott előadások:

Iuppiter Arnobiusnál, Ókortudományi Társaság felolvasó ülése, Budapest, 2004. 03. 19.

A Teremtő Isten és az ember viszonya Arnobiusnál, Magyar Patrisztikai Társaság V. Konferenciája, Kecskemét, 2005. 07. 01.